

İKİNCİ ABBASİ HALİFELİĞİ (*), 1

Dr. Mahmud Rızk Selim
çev : Dr. Ali AKTAN

Moğollar Irak'ı ele geçirip Bağdat şehrini düşürdükleri zaman (656/1259) ülkenin her tarafında anarşi çıkardılar ve topraklarını kendi topraklarına kattılar. Bağdat Abbâsî halifelerinin sonuncusu olan Musta'sım Billâh'ı ve vellahdini katlettiler. Bunların öldürülmesiyle birinci Abbâsî halifeliği ortadan kalkmış oldu. Ayrıca bilgînleri öldürüp kitaplarını yaktılar. Bu durum, Memlûk sultanlarının idaresi altındaki Kahire ve diğer Mısır memleketlerinde büyük yankı uyandırdı. Bağdat'ta Moğolların eliyle dinin, ilmin ve bunlarla meşgul olanların başlarına gelen şeyler müslümanların gözünü korkuttu. Aynı şeylerin kendi başlarına da gelmesinden çekindiler. Bunun üzerine Moğollarla karşılaşmak ve savaşmak üzere en iyi şekilde hazırlık yaptılar. İki grup arasında birçok savaşlar oldu. Ne varki bu savaşlarda taraflar arasında tam bir üstünlük sağlanamıyordu. Ancak bazı savaşlarda Mısır Memlûk sultanları düşmana karşı önemli başarılar kazanmışlardır.

Bu sebeple Bağdat'ın mirası Kahire'ye intikal etti ve Mısır, bu zamana kadar Irak'ın ifa etmiş olduğu vazifelerden bir kısmını üzerine aldı. Başkentî Kahire ve diğer büyük şehirleri din ve dül ilimleri için bir kurtuluş yeri, çeşitli memleket ve şehirlerden buraya akın akın gelen veya bunların himayesinde yetişen ilim sahipleri için de bir sığınak oldu. Alimler burada Mısır sultanlarının ve halkının etrafında tam bir huzur ve güvene kavuştular. Bu andan itibaren Kahire, islâmî ve arabî ilimler için bir merkez olmuştur.

İlim ve maarif ile birlikte müslümanları ve İslâm ülkelerini, düşmanlarına karşı himaye görevi de buraya intikal etmiştir. Nitekim Bağdat'ta sona eren halifelik de buraya geçmiş ve burada yeni bir

(*) Tercümesini sunduğumuz bu makale, Dr. Mahmud Rızk Selim'in "Asru selâtini'l-memâlik" isimli kitabından alınmıştır (2 bs., Kahire 1965, C.II, s. 9-21).

¹ Bu konuda yararlanılan kaynaklar : Suyûtî'nin "Târihu'l-hulefâ" sı ve "Hüsnü'l-muhâdara" sı C.II; İbn İyâs'ın "Bedâü'z-Zöhür" u; Makrizî'nin "Kitâbü's-sülûk" ü; İbn Ebî'l-Fedâil'in "en-Nehcû's-sedîd" i; Ebû'l-Fidâ'nın "el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer" i; Kalkaşandî'nin "Subhu'l-â'sâ" sı C.II ve İbn Haldun'un "el-'İber" i C.III.

görünüm kazanmıştır. Memlûklü sultanları hilafetin yeniden kurulmasını kendi saltanatlarına bir meşrûyet kazandırmayşa, İslâmıla ilgili başarılarını olgunlaştırmaya ve diğer memleketlerde yaşayan bütün müslümanların kalplerini kazanmaya bir çâre olarak gördüler. Bu sâyede hükümdarlıklarını sağlam temellere oturtabilir ve iktidarlarını sağlamlaştırabilirlerdi. Bu nedenle hilafetin yeniden kurulmasına ve devam etmesine büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır.

Melik Zahir Baybars zamanında Mısır'da merkezî Kahire olan bir halifelik makamı tesis edildi (659/1261) ve bu, devletin başkanlık makamlarından biri oldu. Bu makam, üzerinde durduğumuz devrin sonuna kadar (923/1517) üç asır devam etmiştir.

Hilâfet makamına Abbâsî sülâlesinden arka arkaya onaltı veya onyedî halife gelmiştir. Bunların ilki Mustansır Billâh Ahmed, sonuncusu Mütevekkil Alellâh Ebû Abdullah Muhammed'dir. Bir kısım tarihçiler, birinci halife Mustansır Billâh'ı Mısır Abbâsî halifeleri arasından çıkarıp ondan sonra gelen Hâkım Biemrillâh'ı halifelerin ilki kabul ediyorlar.

Halifelerden herbiri "Emîrû'l-mü'mînîn" diye adlandırılmış olup peşpeşe bu makama verâset yoluyla gelmişlerdir. Verâsetten, oğulun babasına veya soy bakımından yakınlarından birinin vâris olmasını anlıyoruz. Halifelik, ikinci halife Hâkım Biemrillâh'ın aliesinden dışarı çıkmamıştır. Bununla beraber bu makam büyük ölçüde sultana bağılı kalmıştır. Bazan halife, oğlunu kendine vellaht tayin ettiği halde sultan bunu kabul etmiyor ve Muhammed b. Kalavun zamanında olduğu gibi aynı aileden bir başkasını halifelîğe getiriyordu.

Dünyanın İslâm hilafetinden yoksun kaldığı fetret devri 656 (1258) yılı Saferinde Bağdat'ta halifelîğin yıkılmasından, 659 (1261) yılı Recebinde Mısır'da ikinci Abbâsî Halifelîğinin kurulmasına kadar yaklaşık üçbuçuk yıl sürmüştür.

Mısır Abbâsî Halifelîğinin kurulması fikrinin sahibi hiç şüphesiz Zâhir Baybars'tır. O'nun bu düşüncesinin bir ürünü olarak hilafetin temelleri atılmış ve bu durum bir gelenek halini almıştır.

Makrizî, Kitâbü's-sülûk'ünde 659 yılı olaylarını anlatırken, hilafetin yeniden kurulması hakkında özetle şunları söylemektedir :

659 Recebinde Abbâsilerden Emîr Ebû'l-Kasım Ahmed, Mühennâ oğullarından bir grup Arapla beraber Şam'a gitmek niyetiyle yola çıktı. Halife Musta'sım Billâh, Hülâgu tarafından katledilince kendisi Bağdat'tan firar etmiş ve bu süre zarfında Irak Araplarının yanında misafir olmuştu. Bülâhire Mısır'a Melik Zâhir Baybars'ın yanına gitmek istedi. Emîr Alâaddin Aytekin el-Bundukdâr ve Şam Nâibi Emîr Alâaddin Taybars el-Vezîri arasında bu konuda bir yazışma olmuştur. Buna göre Gavta'ya kendisinin Ebû'l-Kasım Ahmed el-Esmer b. el-İmam ez-Zâhir b. el-İmam en-Nâsır olduğunu iddia eden bir adam-ki bu adam Musta'sım'ın amcası ve Mustansır'ın kardeşidir- gelmiş olup yanında Hafâce Araplarından elli kadar süvari² vardır. Emîr Seyfeddin Kılıç el-Bağdâdî, adı geçen Arap emîrlerini tanıdı ve bunlardan istifade edilebileceğini söyledi.

Sultan, nâiblere Ebû'l-Kasım'a yardımda bulunup, hürmette kusur etmemelerini ve Şam'dan haciblerin onunla beraber yola çıkarılmasını emretti. Ebû'l-Kasım büyük bir kalabalıkla Mısır'a gitmek üzere Şam'dan ayrıldı. Sultan, 9 Recep Perşembe günü³ Kal'atü'l-cebel'den çıkarak Vezir es-Sâhib Bahâeddin b. Hannâ, Kâdı'l-kudât Tâceddin b. binti'l-Eazz, bazı komutanlar, çok sayıda asker, ileri gelen kişiler ve seyircilerle beraber onu karşılamaya çıktı⁴. Hatta Yahudiler ellerinde Tevrat, hıristiyanlar da İncil ile karşılamaya çıkmışlardı. Sultan Abbâsî kıyafeti giymiş olan Ebû'l-Kasım ile birlikte Bâbü'n-nasr'a kadar yürüdü ve Kahire'ye girdi. Herkes onu görmeye gelmişti. Kahire en önemli günlerinden birini yaşıyordu. Bâbü'z-züveyle'ye kadar at üzerinde şehrin ortasından geçen Ebû'l-Kasım Kal'atü'l-cebel'e çıktı. Burada kendisi için hazırlanmış olan güzel bir yerde misafir edildi . Sultan O'na karşı aşırı derecede saygı ve ikramda bulundu.

13 Recep Pazartesi günü Kâdı'l-kudât (Başkadı), kadılar, âlimler, fakihler, şeyhler, mutasavvıflar, komutanlar, tâcîrler ve halkın ileri gelenleri toplandılar. Şeyh İzzeddin b. Abdüsselâm da toplantıda bulunanlardandı. Bunlar Ebû'l-Kasım Emîr Ahmed'in huzurunda durdular. Sultan Baybars taht vb. gibi şeyleri bir yana bırakarak Emîr Ahmed'in yanında yere oturdu. Bedeviler ve Bağdatlı bir hizmetçi onun Ebû'l-Kasım Emîr Ahmed olduğuna dair şahitlik ettiler. Bu

² Bu süvarilerin 10'unun Beni Mevâhiş'ten olduğu rivayet edilmektedir.

³ İbn İyâs'ta 19 Recep Pazartesi, Hüsnü'l-muhâdara'da 2 Recep.

⁴ Sultan, Ebû'l-Kasım'ı Matariyye'de karşılamış ve birlikte Kahire'ye dönmüşlerdi.

duruma ayrıca şu kişilerin de tanık oldukları bilinmektedir : Cemal Yahya diye meşhur olan Mısır Kadısı Cemâleddin Yahya b. Abdül-mün'im b. Hasan, fakih Alemüddin Muhammed b. el-Hüseyin, Kadı Sadreddin Mevhub el-Cezeri, Necibüddin el-Harrâni, Sedidüddin Osman b. Abdülkerim ve Ebû Amr b. Ebi Muhammed es-Sanhâci et-Tezmentî. Kâdî'l-kudât Tâceddin, topluluğun şهادetini kabul ederek Emir Ahmed'in kimliğini kesin bir şekilde tescil etti. Bu tescil ve karar işlemi tamamlanuncaya kadar Tâceddin ayakta durmuştu.

İşlemler tamamlandığında O'na ilk biat eden Kadı Tâceddin oldu. Ardından Sultan ayağa kalkıp Emirü'l-mü'minin el-Mustansır Ebû'l-Kasım'a, Kur'an'a ve sünnete uygun olarak iş görmesi, iyiliği emir ve kötülüğü nehyetmesi, Allah yolunda cihad etmesi ve zekatı toplayıp hak sahiplerine dağıtması şartıyla biat etti. Daha sonra sırasıyla : Şeyh İzzeddin b. Abdüsselâm, ümerâ ve devlet erkânı biat ettiler⁵.

Biat işi tamamlanınca Halife Mustansır Billâh, İslâm memleketleriyle, bu memleketlere ihhak edilmiş ve küffâr ülkesinden Allah'ın O'nun eliyle fethini nasib edeceği yerlerin idaresini Sultan Baybars'a bıraktı. Sonra orada bulunan diğer kimseler, sosyal sınıflarına göre Mustansır Billâh'a biat ettiler. Bu sırada diğer memleketlerdeki melik ve nâiblere, idareleri altındaki kişilerden Halife'ye biat almaları, minberlerde önce ona, arkasından Sultan'a dua etmeleri ve paranın ikisi adına basılması için fermanlar yazıldı.

Biat merasiminin yapıldığı günü takip eden ilk cuma günü (17 Recep 659) Kale Camii'nde halifenin bir hutbe okuduğu ve bu hutbede Abbâsilerin şerefinden bahsettiği, Sultan Baybars'a hayır duada bulunup onu cihada teşvik ettiği gelen rivayetler arasındadır.

Suyûtî, Târihü'l-hülefâ'sında Sultan'ın halife için bir atabeg, bir üstâddar, bir şarabdar, bir hâzındar ve bir hâcib tayin edip, yine onun için bir hazîne, köleler, otuz katır, on deve katarı vb. gibi şeyler tahsis ettiğini anlatır.

⁵ Suyûtî de Târihü'l-hülefâ'sında aynı şeyleri söylüyor. Fakat Hüsnü'l-muhâdara'sında ilk biat edenin Şeyhülislam İzzeddin b. Abdüsselam, sonra Sultan Zâhir Baybars, bundan sonra Kadı Tâceddin b. bintî'l-Eazz ve daha sonra da ümerâ vs. olduğunu yazıyor. Sübki ise Tabakât'ında Şeyh İzzeddin'in biyografisini verirken Melik Zâhir'in Halife el-Mustansır ve el-Hâkim'den birine ancak Şeyh İzzeddin'in biatından sonra biat ettiğini nakleder.

Biat töreni sona erince, halife şer'i idare için yetkili tek merci oldu. Saltanatın meşru olması için halifenin Melik Zâhir Baybars'a biat edip hükümdarlığını ona vermesi gerekiyordu. Kendi biat töreni biter bitmez Halife'nin Melik Zâhir'e biat ederek, İslâm ülkelerinin idaresini ona nasıl tevcih ettiğini yukarıda görmüştük. Aynı yılın Şaban ayının dördüncü gününde parlak bir biat töreni düzenlendi. Halife bu törende ülke idaresini Melik Zâhir'e bırakarak kendi elyle ona siyah bir hil'at ve sarık giydirdi. Boynuna altın gerdanlık ve iki ayağına altın bilezik taktı. İslâm ülkelerinde ve gayr-ı müslimlerden fethedeceği yerlerdeki idari işleri ona havale edip kendisine "kasimû emîr'l-mü'minin" ünvanını verdi.

Halifeyi mal ve adamlarla techizde, Bağdat'ın ve Irak topraklarının geri alınması için onu Moğollarla savaşa göndermede Melik Zâhir Baybars'ı acele davranmaya mecbur bırakan etkenlerin mahiyetini kesin olarak bilemiyoruz. Çünkü Sultan onu yalnız başına gönderip kendisiyle beraber sefere çıkmadı. Büyük ihtimalle bu durum, hemen savaş yapılması, kendisinin ve atalarının memleketlerinin geri alınması için Halife'nin Sultan'a ısrarda bulunmasının bir neticesidir. Sultan'ın, İslâm'ın ve müslümanların yardımına koşma hususundaki samimiyetini çevresine gösterme arzusu veya Halife ve ordusunun Sultan'ın ordusuna bir çeşit öncülük edecek olması da buna sebep olabilir. Halife'nin ordusu zafer elde edecek olursa bu orduyu takip ederler, aksi takdirde geri kalabilirlerdi. Sultan, Halife'nin tayini münasebetiyle bütün müslümanların gönüllerine bir islâmi direniş ruhunun yerleştiğini biliyordu. Ancak Halife Mısır'da kaldığı takdirde, müslümanların O'nun etrafında birleşip toplanması ve idarenin kendi elinden çıkmasından korkuyordu. Halbuki O, Halife'yi elinde hiç bir yetkisi olmayan ve adına âdeta hareket edilen bir kukla olarak tayin etmişti. Belki de bu yüzden O'nu ateşe attığını bile bile, savaşa olan isteğini fırsat bilerek Moğollara karşı göndermiştir.

Her ne olursa olsun Halife 659 yılı Zilkada ayında (Ekim 1261) bütün hazırlıklarını yapmış olarak Moğollarla savaşmak üzere yola çıktı. Sultan Baybars da kendisiyle beraber Şam'a kadar gidip⁶ oradan Kahire'ye geri döndü. Moğollar, öncü kumandanları

⁶ Bu, Makrizi ve Suyûti'nin rivayetidir. İbn İyâs, Matariyye'ye kadar onunla beraber gidip oradan geri döndüğünü rivayet eder (C.II,s.102).

Karaboğa'nın komutasında Halife ordusunu Hit yakınlarında bir yerde karşıladılar ve geri püskürttüler. Kaçabilen kaçtı, Halife'nin izine ise rastlanamadı. Denildiğine göre O, 3 Muharrem 660 (28 Aralık 1261) 'ta cereyan eden savaşta harp sahasında öldürülmüştür. Başka bir rivayete göre ise yaralı olarak bir grup Arapla birlikte kaçmış ve onların yanında ölmüştür.

Halife'nin ölümü hilafet meselesini yeniden gündeme getirdi. Bu defa, kendisinin Abbâsi emirlerinden olup Mustansır Billâh'ın askerleri arasında bulunduğunu ve katliamdan kurtulmayı başarabildiğini söyleyen Ahmed adında bir başkası fırsatı değerlendirdi. Ahmed Mısır'a geldiğinde kendisini Zâhir Baybars karşıladı. Yukarıda geçen işlemlerin bir benzeri tekrar edildi. Soyunun tesbit edilmesinden sonra ona halife olarak biat edilmek üzere bir tören düzenlendi. Sonra bu Ahmed, Sultan'ın saltanatı için biat etti ve Hâkim Biemrillâh lakabını aldı. Bazı tarihçiler onu Mısır'daki ilk Abbâsi halifesi olarak kabul ediyor ve selefi Mustansır Billâh'ı nazar-ı itibare almıyorlar. Kendinden sonra Mısır'da halife olanların tamamı bunun soyundan gelmiştir.

Hâkim Biemrillâh Mısır'a 27 Rebîülahir 660 tarihinde gelmiştir. Burada 8 Muharrem 661 tarihinde kendisine biat edilinceye kadar hürmet ve saygı görererek kalmış, bilâhare adına hutbe okunsun ve para basılsın diye her tarafa emirler yazılmıştır.

Bu kez Zâhir Baybars'ın, ikinci halifeye biat etmede ağırdan aldığı ve birincisinde olduğu gibi acele etmediği görülüyor. Hâkim Biemrillâh Mısır'a geldikten sonra altı ay kadar biat edilmeksizin ikamet etti. Sultan'ın ağırdan almasının sebebi Mustansır'ın âkabetini araştırma veya bundan böyle, halifeyi taşkınlıklara sürükleyecek şeyler etrafını sardığı zaman, onun taşkınlığını yatıştırmak için tedbir alma ve Sultan'ın kendisine hangi işleri ayırmak istediğini düşünme arzusu olabilir. Bununla ilgili olarak Suyûti Husnû'l-muhâdara'sında Hâkim Biemrillâh'a biat konusunu anlattıktan sonra şöyle diyor :

"Sonra Zâhir Baybars, yaptığı işin neticesinden endişe ederek O'nu ailesi, hizmetçileri ve çocuklarıyla birlikte bol yiyecek ve giyecek vererek kendi yanına, Kale içerisinde iskan etti. Devlet adamlarından herhangi birinin Halife'nin yanına gelmesi yasak olduğu halde, âlimler ve kârilere saygıda kusur etmeksizin azamet ve heybetine yaraşır bir biçimde yanına gidip geliyorlardı. Daha sonra Sultan,

Halife'nin adını hutbelerde bırakmış, fakat paralardan kaldırmıştır". Memlûklü Devleti yıkılmaya kadar hilafet bu şekilde devam etmiştir.

Mısır Abbâsî Halifeliğinin durumu, Büveyhilerin Bağdat'ı ele geçirip orada iktidara gelmelerinden sonra (334/945) ortaya çıkan ikinci dönem Abbâsî Halifeliğinin durumuyla yakın bir benzerlik arzeder. Zira bu dönemde kendilerine yiyecek ve içecek verildiği, hatta durumun gereklerine göre kâfi miktarda para tahsis edildiği halde halifelerin hiç bir yetkisi yoktu.

Gerçekte, halifelerin velinimetleri oldukları halde, Memlûklü sultanları da bunlara aynı şekilde davrandılar. Halifeler sultanlara karşı herhangi bir iktidara ve zenginliğe sahip değildi. Esasen bu yukarıda geçtiği üzere Zâhir Baybars'ın kaide ve esaslarını ortaya koyduğu bir siyasî prensiptir. Halifeler, sükûnet ve bolluk içinde hayat sürmeleri, etrafındakilerden her bakımdan memnun kalmaları ve bu memnuniyetlerini her zaman ifade etmeleri için kendilerine evler hazırlanmış, ücretler tahsis edilmiş, yiyecek, içecek, giyecek gibi hayâtî ihtiyaçları karşılanmış olan bir tür esir gibi yaşamışlardır. Zaten bundan başka yapabilecekleri bir şey yoktu. İçlerinden biri sultanı kızdıracak bir davranışta bulunmuş olsa kendisini hapis, sürgün veya buna benzer bir tehlikeye atmuş olurdu.

Halifelerden herhangi birinin, vazifelerini kendinden başkasına devretmesi ve saltanatı, ona aday olan kişiye cömertçe vermesi tuhaf bir durumdur. Fakat uygulanan kaide ve izlenen yol bu idi. *"Kaybeden insan bir şey veremez"* sözünde olduğu gibi, mülke sahip olmayan ve tahtta kurulmayan bir halife nasıl mülk bağışlayabilir ve tahta çıkarabilirdi ? O, kendi meselesine sahip çıkamayan güçsüz, sesi soluğu çıkmayan, âdeta bir evlatlık ve beklenmedik bir misafir gibidir. Buna karşılık halife, daima emir alır ve aldığı emri ilan ederdi. Halife görünüşte, ama sultan gerçek manada yetki sahibiydi. Şekil yönünden kabul edilse bile, bu sistemin İslâmın ruhuna ve siyasetine uyduğu söylenemez. Olsa olsa bu halkın nazarında tyî görünmek için sultanın başvurduğu bir hileden ibârettir.

Hilafet makamına gelmede veraset usûlüne uyuluyordu. Fakat bu iş, sultanın isteğine bağlıydı. Mesela halife kendi oğlunu veliaht tayin etse bile sultan kendi biat ettiği kimseyi hilafete getirebiliyordu.

Muhammed b. Kalavun zamanında (H. 741) devrin halifesi Müstekfî Billâh Ebû'r-Rabî' Süleyman'ın halifelik için kendinden sonra oğlu Ahmed'i vâliht olarak tayin ve tescil ettiği ve kırk kişinin buna şahitlik yaptığı rivayet edilmektedir. Fakat Sultan, adı geçen Halife öldüğünde bu vasiyeti yerine getirmemiş ve merhumun İbrahim adındaki yeğenini bazı kimselerin karşı çıkmasına rağmen halife yapmıştır. Bu hususta kendisine karşı çıkanlara önem vermeyip kararını yerine getirmiş ve böylece İbrahim, Vâsık Billâh lakabıyla halife olmuştur.

Muhammed b. Kalavun öldüğü zaman, yerine geçen oğlu el-Mansur Ebû Bekîr hilafet işini görüşmek üzere bir meclis topladı. Bu toplantının sonucu Vâsık Billâh İbrahim'in azledilerek yerine Ahmed b. el-Müstekfî Billâh'ın getirilmesi ve O'na Hâkim Blemrillâh lakabının verilmesi oldu.

H.779'da Sultan Alî b. Eşref zamanında, Emîr İnebeg el-Bedri'nin isteği üzerine Halife el-Mütevekkil Alellâh'ın hal' edilmesi de meydana gelen olaylardan biridir. Bunun yerine amcasının oğlu Zekeriya b. İbrahim vasiyet ve biat sözkonusu olmaksızın Musta'sım Billâh lakabı verilerek halifelige getirildi. İbrahim onbeş gün kadar halifelikte kaldıktan sonra hal' olunarak Mütevekkil Alellâh yerine iade edildi. Mütevekkil Alellâh, Zâhîr Berkuk zamanında ikinci kez hal' ve hapsedildi (H.785). Halk, Zekeriya b. İbrahim'in kardeşi olup el-Vâsık Billâh lakabını alan Ömer'in halifeligini kabul etmeğe mecbur bırakıldı.

Bu misallerden anlaşılacağı üzere hilafet makamı, ümerâ ve benzerlerinin makamlarını çok andırıyor ve sultanın iradesine bağımlı bulunuyordu.

Halifenin üzerine aldığı işlerin en önemlisi yeni sultanın saltanatına biat ve müslümanların işlerini ona havale etmesidir. Uzak memleketlerdeki müslüman hükümdarlardan bir kısmı Mısır'a elçi göndererek halifeden, vazifelerinin meşruluk kazanması için bir berat vermesini istiyorlardı. İbn İyâs bu konuda (C.II, s.131) şöyle demektedir.

"Kayıtbay zamanında 876 Cemâziyühahir ayında Hitnd Hükümdarı Melik Gıyâseddin'in bir elçisi geldi. Elçi, yanında

Sultan'a ve Halife Müstencid Billâh Yusuf 'a hediyeler getirdi. Bu elçiyi Hind Hükümdarı, önceki hükümdarın yerine kendisinin tayin edilmesini istemek üzere göndermişti. Sultan elçiye ikramda bulunup hil'at giydirdi. Halife de ona istediği berahat verdi".

Gerçekten sultanın saltanatı ancak halifenin kendisine biat etmesiyle tamamlanmış olurdu. Bununla beraber halife, ümrânın meşvereti tamamlanıp tercihler yeni bir melikin şahsında birleştiği zaman, ona biat etmekten kaçınamazdı. Mesela H.906/M.1501'de I. Tomanbay Suriye'de kendi kendisini, halifenin muvafakat veya biatına ihtiyaç duymaksızın sultan ilan etmiş ve Âdil lakabını almıştı. Bununla beraber Mısır'a yürüyüp burayı ele geçirdiğinde, geleneğe uyularak kendisi için biat töreni yapılmış ve halifenin biat işi de böylece tamamlanmıştı.

Bunun yanısıra halifenin, makamına layık olan azamete nazaran zaman zaman seçkin bir topluluğa başkanlık etmek, zaman zaman da özel bir askerî birlikte sultanla beraber ata binmek gibi bir takım önemsiz işleri daha vardı. Ancak bu, savaşa katılmaksızın yalnız bir gösterişten ibaretti. Mesela sultana törenlerde arkadaşlık eder, bir savaştan, hacdan veya bir yolculuktan döndüğünde onu karşılardı. Zaman zaman da bir harp veya vergi meselesini görüşüp karara bağlamak üzere toplanan meclislerde hazır bulunmak üzere davet edilirdi. Bu davet, sadece hazır bulunması için olup görüş beyan etmesi için değildi. Bazan kendisinden, sultana ihanet etmeyeceklerine dair ümerâya Mushaf-ı şerif üzerine yemin ettirmesi talep ediliyordu. Bazan da bir isyanı bastırmak veya fitneyi yatıştırmak için manevî şahsiyetinden yararlanılıyordu.

Halifenin bir takım önemli davaları dinleyip karara bağlama yetkisinin bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Bunu, Muhammed b. Kalavun zamanında, Halife Müstekfi Billâh'ın hayatı hakkında bildiğimiz şu hadise münasebetiyle söylüyoruz. Rivayete göre adı geçen Sultan, "*Muhammed b. Kalavun Meclis-i şer'e gelin veya vekil gönderin*" şeklinde, üzerinde Müstekfi Billâh'ın yazısı bulunan bir kağıt kendisine sunulduğunda çok kızmış ve Halifenin bu yazısını yırtarak kendisini Kus'a sürmüştür⁷.

Halifenin durumu aşağı yukarı bu merkezdeydi. Bayram veya

⁷ İbn İyâs, C.I, s.170 (H.738 yılı olayları arasında).

tören dolayısıyla kadılarla beraber sultana saygısını sunuyordu. Muhammed b. Kayıtbay, Halife Mütevekkil Alellâh kendisini tebrik etmeye geldiğinde (H.902) O'na tenezzül edip mukabelede bulunmadı. Kendisine sadece teşekkürlerini bildirip geri gönderecek birini yolladı.

Halifelerden güç ve nüfuz sahibi olanına rastlayamıyoruz. Bilakis onlardan hiçbiri nüfuz bakımından, mesela bir Şeyh Ebü's-Suûd el-Cârîhi'nin nüfuzuna erişememiştir. Çünkü adı geçen Şeyh yüksek makam sahibi olup fikirlerine değer veriliirdi. H.922'de ümerâ, II.Tomanbay'ı saltanata razı etmek için toplanıp, Tomanbay saltanata geçmekten kaçındığı zaman, bir tarikat şeyhi olduğu halde Ebü's-Suûd ümerâ ile Tomanbay'ın arasını bularak Tomanbay'ı saltanata razı etti.

Ferec b. Berkuk'un öldürülmesinden sonra bir boşluk meydana gelmişti (H.815). Çünkü saltanat işi, iki büyük kumandan Şeyh el-Mahmudi ve Nevruz el-Hâfîzi arasında kalmıştı. Bunun üzerine aralarındaki anlaşmazlığı gidermek için, Emîr Şeyh'in kendisine Atabeg, Emîr Nevruz'un Şam nâibli olması şartıyla devrin halifesi Müstâin Billâh Ebü'l-Fadl'ı saltanata getirmeyi bir çare olarak gördüler. Böylece Müstâin Billâh, aynı anda hem halife hem sultan olmak suretiyle dinî ve dünyevî gücü kendi nefsinde toplamış oldu. Müstâin, diğer halifelerden hiç birine nasîp olmayan, beklenmedik bir şansa kavuşmuştu. Fakat O, bu hadisenin arkasında nelerin olup bittiğini, bu durumun devrin şartlarına uymayan özel bir vaziyet ve zamanın tartışmalı konularından biri olduğunu ve bunun bir gün hilafet ve saltanatına son verecek olaylar sonunda meydana çıkacak bir bulut olduğunu biliyordu. Zira Türk ve Çerkes kumandanlar, saltanatı kendisi gibi birine asla bırakmazlardı. Halife, sonuçlarından korktuğu için saltanatı kesinlikle kabul etmek istemedi. Emîr Nevruz ona "*korkma ! seni ben destekliyorum. Bana bir şey olmadıkça sana bir şey olmaz*" deyince Halife saltanat kavramıyla bağdaşmayacak derecede acızlık ifade eden bir takım şartlar ileri sürdükten sonra saltanata razı oldu. Mesela saltanattan hal' edildiği zaman eskisi gibi hilafetin kendisinde bırakılacak olması bu şartlardan biridir. Bunu uygun gördüler. Nitekim, kendisine 'sultan' denilmekle birlikte yetkisini kullanamadığı altı aylık kısa bir saltanat dönemi oldu. Sonra Atabeg Emîr Şeyh isyan ederek kendisini saltanattan hal' etti. Kendinde, bozguncuları hâkimiyet altına alacak derecede bir güç bulunan ve sâyesinde vaziyetin düzeleceği bir sultana memleketin

İhtiyacı olduğu iddiasıyla onun yerine yerleşti⁸. Halife Müstâin Billâh, ona sultan olarak biat etti. Kendisi yalnız halifelikle yetindi. Bununla beraber çok geçmeden hilafetten de hal' olunarak yerine kardeşi Mu'tezid Billâh tayin edildi.

Yukarıda sözünü ettiğimiz hadiseden önce aşağı yukarı buna benzeyen, fakat bu boyutta olmayan bir başka hadise meydana gelmişti. Bu, H.758'de Kalavun'un torunu Eşref Şaban'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen hadisedir. Ümerâdan bir kısmı, devrin hâlifesi Mütevekkil Alellâh Muhammed'in maktûlün yerine sultan olmasını istediğinde O, ısrarla bundan kaçınarak kendi mütevazı makamı ile yetindi.

H.902 senesinde, Halife Mütevekkil Alellâh'ın arkadaşı Celâleddin Suyûti'yi, dilediğini kadılığa tayin etme, dilediğini de görevden alma yetkisine sahip kılarak kâdi'l-kudâtlık görevine getirmesi zikre değer. Bu haber duyulunca kadılar halifenin yaptığını doğru bulmadılar. Suyûti'nin bu göreve getirilmesini kadılar kabul etmedikleri gibi sultanın yakın çevresi de halifenin herhangi bir şahsı böyle bir göreve tayin etme yetkisinin bulunmadığını ileri sürdüler ve ona bu tayini yapma hakkına sahip olmadığını söylediler. Bundan hemen sonra Halife özür dileyerek vazîfeyi Suyûti'den geri aldı. Halife kendisini, yaptığı şeyin güzel bir şey olduğuna ve tayin hakkının bulunduğuna Suyûti'nin inandırdığını söyledi⁹ ve kendi kendine "ben kıtım ki" diye söylendi. Rivayete göre bu vazîfeye yalnız Eyyûbiler devrinde Kadı Tâceddin b. bihtî'l-Eazz gelmişti.

Halifenin bu hatalı davranışı belki de mevzuatı bilmediğindendir. Nitekim bu halifelerden çoğu cahil veya çok az bilgi sahibiydi. Hatta Halife Müstemsik Billâh Yakub'un amcasının oğlu, Halil adında biri, Sultan Gavri zamanında (H.914)¹⁰ bu uğurda çok çalışmış ve çok mal harcamıştı. Rakibi İbn Müstemsik Billâh ise onun yetersizliğini iddia etmişti. Bu iddiaya göre O, arkasında kılınan namaz sahîh olacak derecede Fâtîha'yı güzel okuyamayan ve 'R' harfini teleffuz edemeyen bir kimseydi. Gavri bu iddiayı tahkik ve Fâtîha'yı doğru okuyamadığını tesbit etti. Bunun üzerine onu hilafetten uzaklaştırdı. Eğer onu hilafete getirmiş olsaydı halifelige layık sayılacaktı !

⁸ İbn İyâs, C.I, s.358.

⁹ İbn İyâs, C.II, s.307 (H.902 olayları arasında).

¹⁰ İbn İyâs, C.IV (2 Şaban 914 Pazar günü olayları arasında).

Bu halifelerden çoğunun İranlı, Türk veya Habeşî bir anneden ve pek azının, mesela Müstemsik Billâh Yakub'un Hâşimî bir anne-babadan dünyaya geldiği söylenmektedir.

Bir halife seçildiği zaman, hakkında sultanın kâtib-i sırrı tarafından bir dibâce ile süslenmiş tevliyet beratının yazıldığı ve bu beratın biat merasiminde okunduğu da rivayetler arasındadır. Bu berat, zamanın Arapçasıyla kaleme alınmış parlak, edebî bir hutbeden ibârettir.

Ne olursa olsun, 923/1517 senesinde Osmanlılar Mısır'ı ele geçirdikten sonra Sultan Selim İstanbul'a dönerken, Mısır Abbâsî halifelerinin sonuncusu Mütevekkil Alelâh'ı yanında götürünceye kadar hilafet burada devam etmiştir. İster zorla alınmış, isterse gönüllü olarak verilmiş olsun artık Osmanlı sultanları "*ümeraü'l-mü'minîn ve hulefâü Rabb'l-âlemîn*" ünvanını kullanıyorlardı. Böylece hilafet Arap milleti ve Hâşimî soyundan Türk milleti ve Osmanlı hânedânına intikal etmiş oluyordu. Nitekim, halifelik M.1924'te halifeliğin kaldırılmasına kadar dört asrı aşan bir süre Osmanlılarda kalmıştır.